

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА КАМ'ЯНСЬКІЙ СІЧІ¹

Анатолій ВОЛКОВ

orcid.org/0000-0002-9381-8447

науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології
та природи Національного заповідника «Хортиця»

email: feofant@gmail.com

Анотація. У статті представлено комплексний ретроспективний аналіз археологічного вивчення Кам'янської Січі (1709–1734) – унікальної пам'ятки національного значення, що входить до складу Національного заповідника «Хортиця». Систематизовано етапи досліджень від перших описів XIX ст. до сучасних розкопок 2017–2021 рр., які дали змогу уточнити планувальну структуру козацького укріплення, локалізувати виробничі комплекси та дослідити багатошаровість заселення регіону від доби енеоліту до середньовіччя. Особливу увагу приділено аналізу багаті джерельної бази матеріальної культури (кераміки, нумізматичних знахідок, залізоплавильних споруд) та критичному висвітленню катастрофічного стану пам'ятки внаслідок природної ерозії та руйнувань, завданих повномасштабним вторгненням РФ.

Ключові слова: Кам'янська Січ, запорозьке козацтво, археологічні дослідження, культурний шар, виробничі комплекси, кераміка, нумізматика, охорона культурної спадщини.

Постановка проблеми. Нагальною потребою сучасної польової археології є моніторинг пам'яток, що опинилися у зоні бойових дій. Моніторинг пам'яток – це комплекс організаційних, наукових та технічних заходів, що забезпечують систематичне спостереження за станом об'єктів культурної спадщини. Зазвичай складається з декількох етапів:

1. Збір та систематизація наявних архівних, документальних, історіографічних, картографічних даних про територію чи об'єкт.

2. Виявлення факторів ризику для об'єктів культурної спадщини та фіксація їхнього впливу.

3. Створення та ведення електронної бази даних з результатами спостережень

та оцінки стану об'єктів культурної спадщини.

4. Огляд території та стабілізація стану пам'ятки (за умови стабільної безпекової ситуації для дослідників).

5. Планові польові археологічні дослідження з метою її збереження та музеєфікації.

Оскільки останні два пункти сьогодні неможливо реалізувати, доцільно зупинитися на реалізації першого етапу довготривалого моніторингу археологічної пам'ятки Кам'янської Січі.

Нині «Кам'янська Січ, кладовище запорозьких козаків і могила кошового отамана Костя Гордієнка» має статус пам'ятки археології національного значення (Постанова Кабінету Міністрів

¹ Статтю підготовлено в межах виконання конкурсної теми МОН України «Північне Причорномор'я – контактна зона Запорозької Січі та Кримського ханства: протистояння і консолідація (XV–XVII ст.)» (№ 26БФ79 01. 2026-2028).

України від 03.09.2009 № 928) та у 2009 р. була включена до складу Національного заповідника «Хортиця». На прикладі цієї пам'ятки представимо правомірні та виправдані дії до початку польових досліджень у нових післявоєнних умовах.

Актуальність археологічного вивчення пам'ятки зумовлюється також тим, що у 2024 р. виповнилося 315 років від часу заснування Кам'янської Січі (1709) – однієї з ключових пам'яток доби козацтва. Вона належить до небагатьох запорозьких укріплених центрів, залишки яких частково збереглися *in situ*, що надає унікальні можливості для археологічного дослідження планувальної структури козацького укріплення, господарської діяльності й матеріальної культури запорозького козацтва з початку його існування, та зберегла більшість елементів матеріальної культури XVIII ст.

Мета статті полягає у комплексному аналізі письмових та археологічних джерел, історії появи Кам'янської Січі, узагальненні результатів попередніх археологічних досліджень пам'ятки. Окрему увагу приділено характеристиці основних етапів дослідження пам'ятки, уточненню наукових уявлень про її планувальну структуру, функціонування та матеріальну культуру, а також аналізу стану збереженості археологічних об'єктів, що дасть змогу здійснити перших два етапи моніторингу стану археологічної пам'ятки.

Виклад основного матеріалу. Кам'янська Січ була заснована на річці Кам'янка, у місці її впадіння у р. Дніпро, вище міста Кизикермен. Існування Кам'янської Січі підтверджується письмовими джерелами та матеріалами археологічних досліджень. Щодо періоду

її існування є певні розбіжності. У численних публікаціях та енциклопедичних виданнях вказується на два періоди існування Кам'янської Січі: 1709–1711 та 1730–1734 рр. Така думка спирається на дані, що наводять дослідники запорозького козацтва XVIII–XIX ст.: так, князь С. Мишецький, автор «Истории о козаках запорожских...», написаної у 40-х роках XVIII ст., стверджував, що після знищення за наказом Петра I Старої Січі на Чортомлику у 1709 р. козаки заснували Січ на Кам'янці. Невдовзі ця Січ була знищена московитами, після чого запорожці переселилися в урочище Олешки «на кримському боці Дніпра». Згодом Січ на Кам'янці була розграбована козаками з річки Самарь, незадоволеними своїм підлеглим щодо січовиків становищем. Після цього Січ знову була перенесена на Кам'янку, де проіснувала до повернення запорожців під московську протекцію у 1734 р. [14, с. 21–23]. О. Рігельман у праці «Летописное повествование о Малой России и ее народе» (1787) загалом повторює свідчення С. Мишецького, повідомляючи, що Січ була перенесена з Олешок на Кам'янку в 1733 р. [17, с. 96].

А. Скальковський у праці «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (1841) відносить існування Кам'янської Січі до 1709–1711 рр., але, повідомляючи про розгром Січі на Кам'янці у 1711 р. та перенесення її в Олешки, взагалі не згадує «другого періоду» існування «Кам'янської» Січі. За його словами, з Олешок Січ була перенесена одразу на р. Підпільну [18, с. 180].

Також існує думка про існування Кам'янської Січі у 1730–1734 рр., вже після Олешківської. Так, у т. зв. «Записці в память потомную», що була складена

29 травня 1734 р. безпосередніми свідками подій за наказом кошового отамана Івана Малашевича, вказується, що після розгрому Чортомлицької Січі у 1709 р. козаки заснували нову Січ на Олешках, прожили там дев'ятнадцять років, у 1728 р. повернулися на Чортомлик, де пробули два роки, а в 1730 р. перейшли на р. Кам'янку. Точку зору автора вказаної «Записки...» розділяє Д. Яворницький [20, с. 113–114].

У своїх працях В. Мільчев, спираючись на письмові джерела з історії запорозького козацтва XVIII ст., виявлені ним в архівах Російської Федерації, Сербії, Хорватії, доводить існування Кам'янської Січі у 1730–1734 рр. На його думку, у 1709 р., після знищення Чортомлицької Січі та згодом поразки під Полтавою, козаки врятувалися на території Кримського ханства й заснували Січ в Олешках. На Кам'янці ж у той час існувало невелике поселення запорозьких козаків, які контролювали Каїрську переправу. У поселенні постійно перебувала козацька залога, функціонували митниця та ринок. У травні 1711 р. це поселення було спалене об'єднаним загоном московського війська та гетьманських полків під командуванням А. Ушакова, який виступив у похід з метою знищити Олешківську Січ. Однак постійні напади татар і запорожців перешкодили здійсненню цього задуму, тому руйнування козацького поселення у гирлі р. Кам'янки було подано як зруйнування самої «Нової» Січі [13, с. 171–172].

Початок історії археологічних досліджень в околицях с. Республіканець Бериславського району Херсонської області безпосередньо пов'язаний з дослідженнями Кам'янської Січі.

Перші візуальні обстеження та опис Січі зробив у 1844 р. співробітник «Одеського товариства історії та давнини» – місцевий поміщик М. Вертильяк. Зокрема, він зауважив наявність великої кількості могильних хрестів і зробив висновок, що кладовище було доволі великим [20, с. 104].

Подорожуючи півднем України і описуючи її природу та історію, етнограф та письменник О. Афанасьєв-Чужбинський у 1856 р. відвідав залишки Кам'янської Січі, знайшов та описав на території занедбаного цвинтаря декілька хрестів козацьких отаманів, зокрема хрест над могилою К. Гордієнка.

Наукові дослідження Кам'янської Січі започаткував Д. Яворницький. Він зробив опис і план Січі з позначенням залишків будівель. Користуючись матеріалами Д. Яворницького, В. Гошкевич уточнює ситуаційний план, проводить археологічні дослідження на території Січі та знаходить ґрунтовий могильник золотоординського часу на краю мису Стрілка, який вдалося датувати за характерними знахідками (спис, ніж, бронзове дзеркало та ін.). Кістяки більшості були у вербових та дубових трунах, залишки яких разом зі скобами зафіксовані в 7 могилах. Крім того, розкопано 3 наземні печі, за призначенням залізоплавильні й господарчі, у північній частині Січі [9, с. 8].

В. Гошкевич вперше припустив, що цвинтар рядових козаків був відокремлений від могил старшини. Так само, вивчаючи матеріал, він зробив висновок, що Кам'янська Січ використовувалася двічі з перервою в декілька років [9, с. 8]. Також ним досліджено західну частину околиць с. Республіканець, де виявлений ряд поховань, датованих пізнім

середньовіччям, а також зафіксовано декілька курганних насипів [8, с. 108].

У 30-х роках ХХ ст. тут активно працювали М. Макаревич, Я. Краєвський, М. Мейерсон. Але їхні напрацювання та звіти зникли під час Другої світової війни.

Подальші дослідження проводилися Ф. Копиловим та О. Апанович у 1939, 1941, 1951, 1953 рр. У 1953 р. Ф. Копиловим було досліджено частину куреня та представлено його загальний вигляд. Об'єкт мав довжину 10 м та ширину 6 м. Стіни були заглиблені в землю на 1,5 м, слідів обмазки не виявлено, але знайдено фрагменти кахлю XVII–XVIII ст., що свідчить про те, що в курені була піч, однак інших ознак цього не виявлено [12, с. 1]. Крім того, з процесом підготовки чаші Каховського водосховища у 50-х роках минулого століття асоціюється початок досліджень – перша хвиля археологічного інтересу до козацьких старожитностей. У складі Нікопольсько-Гаврилівської експедиції Інституту археології був створений загін із промовистою назвою «Окремий загін з дослідження запорозьких пам'яток». Ф. Копиловим проведено розвідки та стаціонарні розкопки на території Чортомлицької та Покровської січей [7, с. 79–80].

З 1971 по 1975 р. охоронні розкопки проводить експедиція Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця під керівництвом В. Борисова, потім А. Сокульського, за участю Р. Юри та О. Бодянського. Інститут археології НАН України активно підтримує ці роботи. Розробляється програма дослідження козацької національної спадщини. За цей час обстежено значну ділянку Січі, зроблено топографічний план, проведено дослідження окремих

куренив і виробничих комплексів. У 1974 р. тут здійснено великі за обсягом археологічні роботи під керівництвом А. Сокульського – досліджено козацькі курені у першому та середньому рядах, виробничі комплекси та зроблено топографічний план [19]. Дослідження 1974 р. засвідчили, що багато об'єктів були зруйновані під час пожежі: розвалений та відбудований через кілька років виробничий об'єкт [19, с. 12], погрібець при майстерні також згорів та вдруге не використовувався, а був засипаний будівельними відходами [19, с. 14], постраждав крайній курінь в першому ряду куренив. Сліди пожежі фіксуються при дослідженні корчми у 1989 р. та куреня другого ряду в 1990 р. За результатами археологічних розвідок у 2009 р. також простежуються шар попелу, сліди руйнування артилерійським обстрілом, знайдено картеч та розбиті людські черепи.

З 1989 по 1991 р. на території Кам'янської Січі продовжуються археологічні дослідження на чолі з В. Ільїнським та А. Козловським. Завданням експедиції стало вивчення території Січі, визначення її кордонів і збереженості окремих частин, а також територій, прилеглих до неї. Але головною метою було проведення рятувальних археологічних робіт на об'єктах, яким загрожувало знищення. Під час розвідок уточнені кордони Січі та її розміри, зафіксовано і частково досліджено кладовище XVII ст., а також виявлено окремі поховання XVIII ст. за півтора кілометра від Січі. За цей же час розкопано кілька об'єктів XII–XIV ст., а також чотири будівлі, датовані часом існування Кам'янської Січі [10].

У 2009 р. на території Кам'янської Січі археологічна експедиція Національного заповідника «Хортиця» провела

суцільну розвідку вздовж берегових обривів с. Республіканець, під час якої було виявлено 8 зруйнованих об'єктів та закладено розкоп № 1, де дослідили залишки заглибленого в землю козацького куреня початку XVIII ст. з унікальними архітектурними деталями: сніями зі сходами, глинобитною підлогою, залишками печі-кам'янки та господарчими прибудовами. Крім архітектурних конструкцій, було знайдено фрагменти кахлів із геометричним орнаментом, скляні вироби, кераміку, залізне лезо коси, а також нетипові знахідки – фрагменти людських черепів та картеч, що можуть свідчити про штучне руйнування споруди артилерією. Також було закладено 17 шурфів, які дали змогу локалізувати залишки колишньої огорожі Січі у вигляді рову та кам'яної стіни, дослідити давню дорогу до Каїрської переправи та виявити добре збережені секції металоплавильного горна з тиглями і шлаками [11].

Археологічна розвідка Національного заповідника «Хортиця» під керівництвом Д. Никоненка у 2011 р. була націлена на пошук меж пам'ятки на периферії Січі через шурфування, локалізовано місце цвинтаря XIX ст. та в околицях с. Республіканець [15].

З 2017 по 2021 р. експедицією Національного заповідника «Хортиця» під керівництвом автора статті проводилися щорічні археологічні розвідки на території Кам'янської Січі та в її околицях. Археологічні дослідження пам'ятки, спрямовані на вивчення стратиграфії культурного шару, фіксацію археологічних об'єктів та матеріальних залишків, функціонування козацького укріплення, тривали до 2021 р. Отримані матеріали дали можливість уточнити особливості

формування культурного шару, простежити сліди господарської діяльності населення Січі, а також поповнити джерельну базу з історії матеріальної культури запорозького козацтва.

У 2017 р. співробітниками Національного заповідника «Хортиця» досліджено поховання на місці старого кладовища, розташованого на лівій беревій смугі р. Кам'янка, за 850 м від впадіння річки до Каховського водосховища. За антропологічними матеріалами зроблено краніологічні та остеологічні аналізи. Крім того, здійснено повітряну зйомку території кладовища та мису Стрілка, створено перший ортофотоплан цієї території [4].

У 2018 р. продовжилися дослідницько-рятивні роботи у передмісті. Було виявлено та досліджено глинобитну піч. За своєю будовою вона відрізняється від досліджених об'єктів минулих років, хоча, безумовно, є складовою частиною виробничих процесів Січі початку XVIII ст. Таким чином, об'єкт представляє собою завал двоярусної печі або горну з куполоподібним склепінням та топковою частиною, що складалася з двох камер [5]. На південному березі р. Кам'янка – мису Пугач – закладено два розвідувальних шурфи, де виявили культурний прошарок, за матеріалами тотожний пізньоскіфському городищу Консулівка, розташованому вище за течією р. Дніпро. Місцевим мешканцем передано до фондів Національного заповідника «Хортиця» скарб з 28 турецьких, російських та польських монет [5].

Дослідження 2019 р. саме на території Кам'янської Січі мали неінвазійний характер та були спрямовані на створення 3D-моделей і моніторинг стану пам'ятки [3].

У 2020 р. проводилося шурфування з пошуку північних меж пам'ятки та уточнення розташування кладовища запорозьких козаків. Вздовж уривчастого берега було закладено 7 розвідувальних шурфів [1].

Подальші дослідження були перервані внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 р. Воєнні дії призвели не лише до призупинення археологічних робіт, а й до значних пошкоджень самої пам'ятки. З листопада 2022 р. територія Кам'янської Січі перебувала під російською окупацією. У цей період на території пам'ятки військовими підрозділами були облаштовані фортифікаційні споруди – окопи, бліндажі та інші інженерні укріплення, спорудження яких спричинило механічне руйнування культурного шару та археологічних об'єктів. Такі дії є прямим порушенням міжнародних норм щодо охорони культурної спадщини під час збройних конфліктів, зокрема положень Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту [21].

Після відступу російських військ територія пам'ятки продовжує перебувати в зоні активного бойового впливу. Кам'янська Січ регулярно зазнає обстрілів з лівобережжя Дніпра, що створює постійну загрозу подальшого руйнування культурного шару та археологічних об'єктів. Через безпекову ситуацію станом на сьогодні відсутня можливість проведення повноцінного археологічного обстеження території, у зв'язку з чим точний масштаб пошкоджень залишається невстановленим.

За наявними даними, у лютому 2024 р. російські війська завдали по території пам'ятки удару із застосуванням

керованих авіаційних бомб, що спричинило значні руйнування культурного шару як у межах Січі, так і на прилеглій території. Пошкодження зазнали також окремі елементи історико-меморіального комплексу, зокрема кам'яний хрест, пов'язаний з ім'ям кошового отамана Костя Гордієнка, а також лапідарій – експозиція кам'яних археологічних предметів під відкритим небом.

Зазначені руйнування становлять лише частину відомих втрат культурної спадщини на території пам'ятки. Реальний масштаб пошкоджень може бути значно більшим і потребує комплексного археологічного та пам'яткоохоронного

Рис. 1. Керамічний посуд матеріалів Кам'янської Січі.

обстеження після стабілізації безпекової ситуації, тобто для здійснення наступних трьох етапів моніторингу пам'ятки.

Після завершення бойових дій перед науковою спільнотою постане важливе завдання проведення системного дослідження стану пам'ятки, фіксації завданих пошкоджень та розроблення комплексної програми консервації і відновлення залишків Кам'янської Січі. Така програма має поєднувати археологічні дослідження, пам'яткоохоронні заходи та сучасні методи документування (геофізичні дослідження, аерофотозйомку, цифрову фіксацію пошкоджень), що дасть змогу не лише зберегти залишки Кам'янської Січі, але й забезпечити подальше вивчення цього важливого центру історії запорозького козацтва.

На сьогодні залишки Кам'янської Січі розташовані в нижній, південній, частині мису Стрілка, при впадінні річки Кам'янки у Дніпро. Безпосередньо на території Січі зараз знаходяться чотири садиби мешканців с. Республіканець. Збереженість території досить погана через природні та антропогенні фактори. Сюди треба додати результати руйнування після підриву Каховської ГЕС [2, с. 132].

Матеріальна культура населення КС. За роки археологічних досліджень найбільш поширеними знахідками з території Січі є керамічні вироби – горщики, глечики, кухлі та люльки для паління тютюну. Вироби з глини складають найбільшу групу археологічних

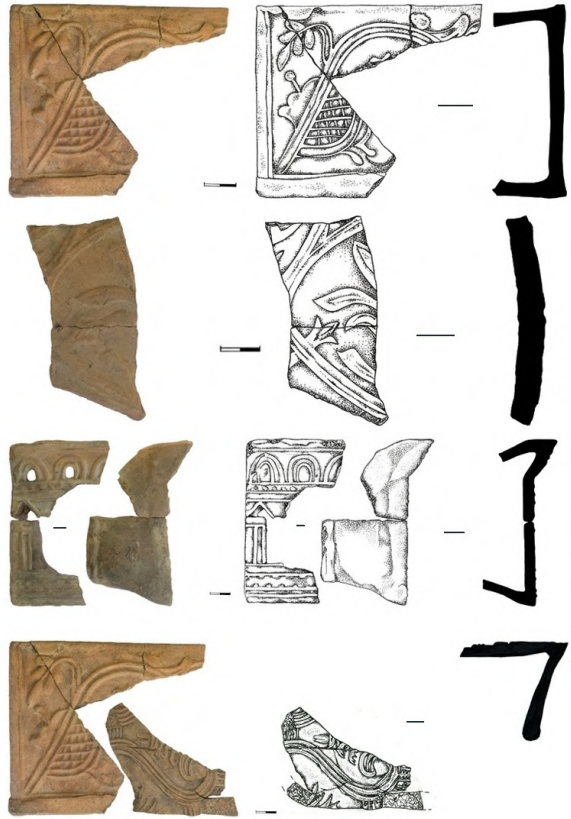

Рис. 2. Керамічні вироби архітектурно-декоративного комплексу пам'ятки.

матеріалів з території Кам'янської Січі – 2836 одиниць зберігання основного та науково-допоміжного фондів в колекції Національного заповідника «Хортиця». Знайдені матеріали представлені побутовою та архітектурно-декоративною керамікою. Серед побутових глиняних виробів – столовий та кухонний посуд (2181 одиниця зберігання). Побутовий глиняний посуд представлений уламками вінець, стінок, ручок та плоских дниць тогочасного українського посуду майже усіх типів. Серед різновидів кухонного посуду, знайденого на території Кам'янської Січі, виділяються горщики (156 фрг.), глечики (24 фрг.), макітри

Рис. 3. Металеві вироби з матеріалів Кам'янської Січі.

(21 фрг.), горнятка (1 цілий екземпляр та 3 фрг.), кухлі (3 фрг.), тарілки (3 зразки), миски (2 фрг.), сільнички (4 одиниці з п'ятнадцяти фрагментів). Форму деяких виробів, представлених дрібними фрагментами, ідентифікувати неможливо (2344 фрг.) [16] (Рис. 1).

Керамічні вироби архітектурно-декоративного комплексу представлено кахлями для оздоблення печей (437 розвалів та цілих екземплярів). Унікальною є знахідка двох зліпків – заготовок пічних кухлів з сірої місцевої глини [16] (Рис. 2). Знахідки дрібної пластики відзначені насамперед глиняними люльками різних типів та розмірів (130 одиниць);

дископодібними пряслицями (2 од.); рибальськими грузилами (1 од.) та тиглями для плавки металу (63 фрг.) [13, с. 31]. Інші металеві речі представлені уламками інструментів, цвяхів, зброєю та фрагментами гарматних ядер (Рис. 3).

З матеріалів Кам'янської Січі слід згадати монети: Кримського ханства – 48 шт., польська монета – 1 шт., монети Московського царства – 17 шт., що датуються початком XVIII ст.

Висновки. Аналіз письмових джерел та наукових праць дослідників XVIII–XXI ст. свідчить про існування різних інтерпретацій щодо часу функціонування Кам'янської Січі. Поряд із традиційною концепцією двох періодів її існування (1709–1711; 1730–1734) сучасні дослідження, зокрема аналіз архівних джерел та археологічних матеріалів, дають змогу уточнити характер заселення території у гирлі р. Кам'янки. Археологічні дані підтверджують існування тут козацького поселення, що пережило щонайменше два етапи розвитку та зазнало руйнувань внаслідок воєнних подій початку XVIII ст.

Історія археологічного вивчення Кам'янської Січі охоплює понад півтора століття. Початковий етап досліджень пов'язаний із діяльністю краєзнавців та істориків XIX ст., які здійснили перші описи пам'ятки та зафіксували залишки козацького кладовища і архітектурних об'єктів. Наукові археологічні розвідки розпочалися на початку XX ст. та продовжувалися у наступні десятиліття різними експедиціями, що дало можливість локалізувати основні елементи планувальної структури Січі, дослідити окремі курені, виробничі комплекси та поховальні пам'ятки.

Особливо важливим етапом стали

дослідження другої половини ХХ ст., під час яких проведено масштабні археологічні роботи, уточнено топографію пам'ятки та досліджено низку об'єктів, пов'язаних із житловою та виробничою діяльністю запорозьких козаків. Археологічні розвідки початку ХХІ ст. дали змогу суттєво розширити джерельну базу, уточнити межі пам'ятки та зафіксувати нові археологічні об'єкти як на території самої Січі, так і в її околицях.

Археологічні роботи 2017–2021 рр. сприяли отриманню нових даних про структуру передмістя Кам'янської Січі, виробничі комплекси та характер господарської діяльності її мешканців. Виявлені об'єкти, зокрема печі та інші виробничі споруди, свідчать про розвиток ремісничого виробництва на території поселення. Дослідження прилеглих територій дали можливість також виявити пам'ятки інших історичних періодів – від енеоліту та бронзової доби до середньовіччя, що свідчить про тривалу та багатшарову історію заселення цього регіону.

Матеріали археологічних розвідок, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Хортиця», становлять значний речовий комплекс. Численною категорією знахідок є керамічні вироби, представлені широким спектром побутового посуду, архітектурно-декоративних елементів та виробів дрібної пластики. Аналіз цих матеріалів дає змогу реконструювати особливості повсякденного життя, ремісничого виробництва, зокрема гончарства та металообробки. Простежено торговельно-економічні зв'язки населення Кам'янської Січі.

На прикладі багаторічного вивчення Кам'янської Січі представлено етапи

здійснення довготривалого моніторингу археологічної пам'ятки, яка перебуває в умовах окупації та деокупації. Показано необхідність здійснення перших двох етапів дослідження та охорони пам'ятки, що має не лише археологічне значення, а й історико-культурне.

Сучасний стан пам'ятки викликає серйозне занепокоєння. Тривалий вплив природних факторів, зокрема берегової ерозії, а також антропогенна діяльність призводили до поступового руйнування археологічних об'єктів ще до початку сучасних воєнних подій. Повномасштабна війна Російської Федерації проти України спричинила нові значні пошкодження території Кам'янської Січі, пов'язані з військовими діями та облаштуванням фортифікаційних споруд на її території.

У зв'язку з цим подальше вивчення та збереження пам'ятки потребують комплексного підходу після завершення бойових дій. Першочерговими завданнями мають стати детальне обстеження території, фіксація масштабів руйнувань, проведення рятувальних археологічних робіт та розроблення програми консервації, музеєфікації та охорони пам'ятки. Реалізація цих заходів допоможе не лише зберегти залишки Кам'янської Січі як важливого об'єкта культурної спадщини, але й продовжити її наукове дослідження у контексті історії запорозького козацтва та археології Південної України, а також надасть нові дані щодо формування української ідентичності у ранньомодерний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков, А. В. Звіт про проведення археологічної розвідки «Кам'янська Січ-2020». *Науковий архів НЗХ*. 2020/1112. 2020.

2. Волков, А. В. Звіт про проведення археологічної розвідки «Кам'янська Січ-2021». *Науковий архів НЗХ*. 2021/1180. 2021.

3. Волков, А. В. Звіт про проведення археологічної розвідки «Республіканець-2019». *Науковий архів НЗХ*. 2019/1091. 2019.

4. Волков, А. В. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської області у 2017. *Науковий архів НЗХ*. 2017/962. 2017.

5. Волков, А. В. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі у 2018. *Науковий архів НЗХ*. 2018/995. 2018.

6. Волков, А. В. Косторізна справа Кам'янської Січі. *Археологія*. 2021. № 3. С. 130–145.

7. Гаврилюк, Н. О. Друга хвиля археологічного вивчення козацьких старожитностей (60–90-ті роки ХХ ст.). *INSULA*. 2024. № 7.

8. Гошкевич, В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903. Кн. 1. 176 с.

9. Гошкевич, В. И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон, 1912. Вып. 2.

10. Ильинский, В. Е. Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г. *Науковий архів НЗХ*. 1989/702.

11. Ильинский, В. Е. Отчет о работе археологической экспедиции Национального заповедника «Хортица» на Каменской Сечи и о Тягинь (Бериславского района Херсонской области). *Науковий архів НЗХ*. 2009/679.

12. Копилов, Ф. Б. Короткий звіт про роботу групи по дослідженню запорізьких пам'яток Никопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р. *Науковий архів ІА НАНУ*. 1953/18.

13. Мільчев, В. І. Запорізьке козацтво у підданстві Гіреїв. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. 26. С. 170–178.

14. Мышецкий, С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и

откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852.

15. Никоненко, Д. Д. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Запорізької та Херсонської областей у 2011 р. *Науковий архів НЗХ*. 2011/788.

16. Петрашина, П. Д. Залізоплавильний комплекс Кам'янської Січі. *Заповідна Хортиця: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці»*. Запоріжжя, 2011.

17. Ригельман, А. И. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. Москва, 1847.

18. Скальковский, А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841.

19. Сокульский, А. Л. Отчет о работе ДАЭ – 1974. *Науковий архів ІА НАНУ*. 1974/119.

20. Яворницький, Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів, 1990. Т. 1.

21. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention> (дата звернення: 27.03.2026).

REFERENCES

1. Volkov, A. (2020). Report on the Archaeological Survey “Kamianska Sich-2020”. *Scientific Archive of the National Reserve “Khortytsia”*, 2020/1112. [in Ukr.]

2. Volkov, A. (2021). Report on the Archaeological Survey “Kamianska Sich-2021”. *Scientific Archive of the National Reserve “Khortytsia”*, 2021/1180. [in Ukr.]

3. Volkov, A. (2019). Report on the Archaeological Survey “Respublikanets-2019”. *Scientific Archive of the National Reserve “Khortytsia”*, 2019/1091. [in Ukr.]

4. Volkov, A. (2017). Report on the Archaeological Survey on the Territory of

- Kamianska Sich and in the Environs of the Village of Respublikanets, Beryslav District, Kherson Region, 2017. *Scientific Archive of the National Reserve "Khortytsia"*, 2017/962. [in Ukr.]
5. Volkov, A. (2018). Report on the Archaeological Survey on the Territory of Kamianska Sich in 2018. *Scientific Archive of the National Reserve "Khortytsia"*, 2018/995. [in Ukr.]
 6. Volkov, A. (2021). Bone-Carving Craft of Kamianska Sich. *Arheologia*, (3), pp. 130–145. [in Ukr.]
 7. Gavrylyuk, N. (2024). The Second Wave of Archaeological Study of Cossack Antiquities (60s-90s of the 20th Century). *INSULA*, (7). [in Ukr.]
 8. Goshkevich, V. (1903). *Hoards and Antiquities of the Kherson Province*. Kherson, 176 p. [in Rus.]
 9. Goshkevich, V. (1912). *Chronicle of the Museum for 1909, 1910, and 1911*. Kherson, Issue 2. [in Rus.]
 10. Ilyinskiy, V. (1989). Report on Research at Kamianska Sich in 1989. *Scientific Archive of the National Reserve "Khortytsia"*, 1989/702. [in Rus.]
 11. Ilyinskiy, V. (2010). Report on the Work of the Archaeological Expedition of the Khortytsia National Reserve at Kamianska Sich and Tiahyn Island (Beryslav District, Kherson Region). *Scientific Archive of the National Reserve "Khortytsia"*, 2009/679. [in Rus.]
 12. Kopylov, F. (1953). Short Report on the Work of the Group for the Study of Zaporozhian Sites of the Nikopol-Gavrilivka Expedition in 1953. *Scientific Archive of the SA IA NASU*, 1953/18. [in Ukr.]
 13. Milchev, V. (2009). Zaporozhian Cossacks under the Suzerainty of the Gireys. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University*. Issue 26, pp. 70–178. [in Ukr.]
 14. Myshetskiy, S. (1852). *History of the Zaporozhian Cossacks: How They Began in Ancient Times, Where Their Origin Comes From, and Their Current State*. Odesa. [in Rus.]
 15. Nykonenko, D. (2011). Report on the Archaeological Survey on the Territory of Zaporizhzhia and Kherson Regions in 2011. *Scientific Archive of the National Reserve "Khortytsia"*, 2011/788. [in Ukr.]
 16. Petrashyna, P. (2011). Iron-Smelting Complex of Kamianska Sich. *Khortytsia Reserve: materials of the V International Scientific and Practical Conference "History of the Zaporozhian Cossacks: in Monuments and Museum Practice"*. Zaporizhzhia. [in Ukr.]
 17. Rigelman, A. (1847). *Chronicle Narrative about Little Russia, Its People, and the Cossacks in General*. Moscow. [in Rus.]
 18. Skalkovskiy, A. (1841). *History of the New Sich or the Last Zaporozhian Kish*. Odesa. [in Rus.]
 19. Sokulskyi, A. (1974). Report on the Work of the DAE — 1974. *Scientific Archive of the SA IA NASU*, 1974/119. [in Rus.]
 20. Yavornytskyi, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*. Lviv, Vol. 1. [in Ukr.]
 21. UNESCO. (1954). Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954. [online] Available at: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention> [in Eng.]

Summary

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT KAMIANSKA SICH

Anatolii VOLKOV

orcid.org/0000-0002-9381-8447

researcher at the Department of Protection of Historical,
Archaeological, and Natural Monuments, Khortytsia National Reserve
email: feofant@gmail.com

The relevance of the research. The importance of this topic is due to the fact that Kamianska Sich (1709–1734) is one of the few Cossack fortified centers whose remains have been partially preserved in situ, providing unique opportunities for studying the planning structure, economic activities, and material culture of the Zaporozhian Cossacks. The systematic scientific study of this site of national importance is crucial for the protection and promotion of Ukrainian historical and cultural heritage. Currently, the relevance is further emphasized by the catastrophic state of the monument caused by natural erosion and, most critically, by the severe damage inflicted during the full-scale Russian invasion, including the destruction of the cultural layer by enemy fortifications and direct air strikes in 2024.

The **purpose** of the study is to conduct a comprehensive retrospective analysis of the history of archaeological research at Kamianska Sich, to generalize the results of previous studies, to clarify scientific understanding of its spatial structure and functioning, and to analyze the current state of preservation of archaeological objects in the context of modern challenges.

Conclusions. The analysis of the archaeological study of Kamianska Sich, spanning over a century and a half, confirms the existence of at least two stages of the Cossack settlement's development and its destruction during the military events of the early 18th century. Systematic research, particularly the 2017–2021 expeditions, significantly expanded the source base regarding the suburb's structure, handicraft production (specifically pottery and iron processing), and the multi-layered history of the region from the Eneolithic to the Middle Ages. However, the current state of the monument is critical. The destruction caused by the Russian Federation's military aggression constitutes a grave violation of international norms for the protection of cultural heritage. Post-war priorities must include a comprehensive damage assessment, emergency rescue excavations, and the development of a long-term conservation and restoration program to preserve Kamianska Sich as a vital symbol of Ukrainian Cossack history.

Keywords: Kamianska Sich, Zaporozhian Cossacks, archaeological research, cultural layer, production complexes, ceramics, numismatics, protection of cultural heritage.

Отримано редакцією / Received: 16.03.26

Прорецензовано / Revised: 31.03.26

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.26